

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І РИНОК

Основною метою статті є з'ясування теоретико-аналітичної функції поняття громадянського суспільства, як ця наукова категорія застосовується для аналізу і пояснення явищ соціальної реальності, а також дослідження співвідношення між громадянським суспільством і ринком. У цьому сенсі громадянське суспільство – системне поняття, яке позначає специфічну сукупність суспільних відносин і соціальних інститутів, яка асоціюється з ринком.

Ключові слова: громадянське суспільство, ринок, система потреб.

Вивчаючи взаємодію економічної та соціальної сфер, соціальна філософія розглядає громадянське суспільство як одну з основних категорій. В даний час існує багато підходів до його визначення. Такого роду поняття нелегко визначити, оскільки через надзвичайну широкий зміст, в них наявний великий обсяг невизначеності, що і породжує значні відмінності в їх тлумаченні. Незважаючи на різні інтерпретації, з моменту свого виникнення і до наших днів поняття громадянського суспільства безпосередньо пов'язане з поняттям ринку, системою економічних відносин.

Концепція громадянського суспільства є інтелектуальним продуктом XVIII ст. Перші теоретики громадянського суспільства, серед яких А. Сміт, стверджували, що ринок створює не тільки багатство, але і суспільні відносини між людьми. А. Сміт заклав основи розуміння громадянського суспільства, як ринкового суспільства відокремленого від держави. Г. Гегель вважав громадянське суспільство втіленням універсального егоїзму, завдяки якому люди задовольняючи потреби інших, задовольняють власні потреби. Г. Гегель підкреслив суперечливий характер громадянського суспільства. Він вважав, що як втілення егоїзму, громадянське суспільство підпорядковано конфлікту приватних інтересів, який може бути подоланий тільки державою. Використовуючи підхід А. Сміта і Г. Гегеля, К. Маркс стверджував, що громадянське суспільство є системою економічних відносин індивідів на певній стадії розвитку продуктивних сил. У К. Маркса громадянське суспільство це насамперед капіталістичне суспільство, основний інструмент руйнації феодальних відносин і концентрації влади в руках нового класу, буржуазії.

Пошук сучасних підходів до вивчення громадянського суспільства відображений в роботах П. Розанвалона, П. Вівре, Е. Геллнера, Дж. Коен і Е. Арато.

Однак, незважаючи на досить велику за останні роки кількість публікацій щодо громадянського суспільства, досі в соціальній філософії залишилися неопрацьованими багато питань, без відповіді на які неможливо уявити собі розв'язання вищезазначеної проблеми. Вищесказане, таким чином, дозволяє зробити висновок про те, що досягнуті результати фіксують певний етап у розробці проблеми і, отже, постає необхідність подальших теоретичних пошуків у сфері визначення співвідношення громадянського суспільства і ринку. У цьому зв'язку основною

метою нашої публікації є аналіз основних соціально-філософських визначень громадянського суспільства з метою виявлення їхніх евристичних можливостей і суперечностей.

Першим, хто розглянув громадянське суспільство як ринкове суспільство, був А. Сміт. Він вважав, що саме ринкові відносини пов'язують людей як торговців на ринку. В соціальній філософії А. Сміта центральне місце займає концепція ринку, згідно якій вільна взаємодія егоїстичних індивідів в умовах ринку створює саморегульоване громадянське суспільство, причому держава не втручається у економічну діяльність громадян. Його соціальна теорія має вирішальне значення для адекватного розуміння ринку і громадянського суспільства. "Лібералізм більш явно висвітлює характер ринкового господарства, як високо-розвинutoї форми анонімного обміну товарами і послугами" [1]. На думку А. Сміта, ринок мав два важливі наслідки. По-перше, він збільшує національне багатство, забезпечує зайнятість і умови існування людини. По-друге, він пов'язує людей разом в мережі взаємозалежності, завдяки економічному обміну [2]. А. Сміт вбачав в обміні природну схильність людини. Обмін, розглядався як вид господарської діяльності з метою задоволення власних потреб і потреб суспільства в цілому, тобто обмін передбачав співробітництво людей. Ринок виступав тим інститутом, через який люди співпрацювали, щоб задовольнити свої потреби. Ідея обміну, втілена в моделі ринку, є ефективним механізмом функціонування суспільства. Ця властивість обміну, може розглядатися як центральна вісь навколо якої об'єднується суспільство. Обмін виступає основою соціального співробітництва. Обмін, як суспільна співпраця, спричинив поділ праці, який забезпечив суспільний добробут. Люди об'єднуються в суспільство завдяки обміну, таке об'єднання забезпечує максимальне благо усіх. Обмін і особистий інтерес, були безпосередньо пов'язані, в основі обміну була покладена індивідуальна вигода, яка з необхідністю призводила до суспільної вигоди або блага. Звідси виникає визначення ринку як обміну, заради отримання вигоди. Як зазначив А. Сміт, кожна людина, через свою природну схильність до обміну, несвідомо створює суспільне благо за рахунок поглиблення поділу праці. Ринкове суспільство продукт обміну між індивідами, обумовлений їх корисливими інтересами, оскільки "... прагнення солідарності породжується не просто приналежністю до соціальної спільності. Більш глибинним є принцип взаємної корисності" [3]. Ідея ринку втілює ідеал автономії індивідів, деперсоніфікуючи соціальні зв'язки [4]. Соціальні зв'язки в ринковому суспільстві ґрунтуються на корисності і рівності. Принцип повної автономії індивіда, верховенство прав людини і індивідуальна мораль сприяли формуванню нової концепції суспільних відносин.

Громадянське суспільство, таким чином, не об'єктивний результат соціальної природи людини, а утилітарний продукт індивідуального егоїзму. Індивідуалізм (переважання комутативної справедливості і власного інте-

ресу над дистрибутивною справедливістю та загальним благом), характерний для підходу А. Сміта. Громадянське суспільство – обмінний союз зацікавлених осіб, який має на меті захист їх власних інтересів.

Концепція ринкового суспільства виражала ідею того, що обмін – гольна сила в житті людини. Вона культивувала погляд на суспільство як на сукупність людей, об'єднаних економічним обміном. Ринковий – це структура, через яку переміщуються товари і послуги. Мало того, це не просто економічна структура. Це спосіб суспільної організації людей. "Концепція ринку, у розумінні Сміта, дає змогу розв'язати два питання, на які немає відповіді в політичній філософії його часу: питання війни й миру між державами; питання обґрунтування обов'язку в соціальному контракті" [5]. Таким чином, ринок – це не тільки економічна реальність, але й соціокультурна структура. Тому його вплив виходить далеко за рамки економіки. Саме в контексті розвитку ринкових відносин виникає громадянське суспільство, "... прагнення до створення саморегульованого громадянського суспільства, що зародилося разом з ідеєю ринку у XVIII ст., залишається тлом для наших економічних і політичних уявлень" [6].

Гегелівська концепція громадянського суспільства як системи потреб, продовжує концепцію А. Сміта. Г. Гегель вважав, що громадянське суспільство утворене соціально-економічною системою потреб, "посередництвом потреб і задоволенням індивіда його працею та працею і задоволенням потреб усіх інших" [7]. Гегелівське громадянське суспільство, як зазначає Л. Хейде, "робить індивідів вільними від традиційних політично визначених станів і вводить їх в сучасну і тому різноманітно диференційовану систему потреб, яка характеризується спонтанною організацією в соціально-економічні групи" [8]. Громадянське суспільство обумовлює задоволення потреб людини. Люди відрізняються від тварин диференційованою системою потреб. Суспільний поділ праці як спосіб задоволення потреб, забезпечує соціальний взаємозв'язок людей, має функцію до формування спільноти. Громадянське суспільство це добровільне об'єднання людей на основі поділу праці. В цьому виявляється інтегруюча функція поділу праці. Громадянське суспільство виступає другою сім'єю для людини. В громадянському суспільстві обмежується індивідуальний інтерес, індивідуальна самосвідомість підноситься до більш вищого рівня універсальності. Тільки в державі досягається вищий рівень універсальності самосвідомості, який виражається у визнанні з боку кожного громадянина, що його суб'єктивна свобода об'єктивується в законах і інститутах держави.

Таким чином, за Г. Гегелем, універсальність досягається в державі, але через повний розвиток суб'єктивності. Тільки тоді, коли обидві ці моменти буття людини збігаються, може виникнути справжня держава. У соціальній філософії марксизму суспільство постає як система соціально-економічних відносин, а громадянське суспільство, як сфера відтворення людини. "Маркс звизив гегелівську концепцію громадянського суспільства до сфер виробництва і обміну, які, на його думку, є саме

тими сферами, де найадекватніше проявлялася людська природа" [9]. При цьому формування і функціонування громадянського суспільства в першу чергу пов'язано з економічним базисом, який представляє первинну структуру суспільства, а політична надбудова – держава – вторинну. Істотним моментом поняття громадянського суспільства К. Маркса є теза про те, що держава не поглинає суспільство. К. Маркс характеризував громадянське суспільство як сукупність матеріальних умов життя, стверджував, що джерела громадянського суспільства слід шукати в економіці. Громадянське суспільство замінює природні зв'язки формальними. В основі своїй марксистське бачення громадянського суспільства має не політичний, а економічний механізм соціальної самоорганізації, на підставі чого ця соціальна спільність мислиться як автономна від політики і у певному сенсі самодостатнє утворення. Як бачимо, марксизм розвинув модель громадянського суспільства, сформовану в соціальній філософії Нового часу. Згідно марксизму, соціальність починається з господарської діяльності і існує у формі взаємодії індивідів на основі суспільного поділу праці. Громадянське суспільство відображає реальність капіталізму і є системоутворюючою спільністю, яка виникла на основі економічного обміну. При цьому марксизм заперечує громадянське суспільство як спільноту приватних інтересів, постулюючи неминучість руху до усупільнення людства, коли вільне узгодження інтересів стане природним станом буття індивідів. У К. Маркса, економіка є змістом, а громадянське суспільство формою. Громадянське суспільство було не просто соціальною формою, через яку буржуазія здійснила свою історичну роль. Воно сприяло розвитку традиції незалежності і свободи. Громадянське суспільство було спрямоване на реалізацію вимог добровільних об'єднання городян.

Е. Дюркгейм розглядав громадянське суспільство як професійну спільність, яка виникає на основі суспільного поділу праці. В індустріальному суспільстві, вже не достатньо для організації суспільства сім'ї, церкви або територіальних одиниць. Е. Дюркгейм вважав, що індустріальні суспільства будуть організовані навколо різних галузей промисловості. Він шукав альтернативу, третій шлях, який не отожднює громадянське суспільство з ринком і державою.

Таким чином, однозначність і односпрямованість зв'язку між державою і суспільством характерна для моделі, властивій традиційному суспільству, змінюється опосередкованими механізмами ринку і суспільного поділу праці. Будучи наслідком поглиблення суспільного поділу праці і розвитку ринку, громадянське суспільство своїм конституюванням позначило виділення економічних відносин та економічної сфери життєдіяльності як особливої підсистеми всього соціального цілого. Для того, щоб утвердитися в якості окремої сфери суспільства, ринок повинен був стати соціально прийнятним. К. Поланьї присвятив значну увагу саме цьому питанню. Він виділив три форми обміну: взаємність – солідарність на основі загальних зобов'язань, яка підтримується широким

спектром інститутів (сім'я, рід, місцева громада); перерозподіл – спільнота, яка заснована на примусі; ринковий обмін.

Взаємність переважає в традиційних суспільствах, в яких економіка функціонує на основі загальних соціальних норм, які поділяються сім'єю або кланом. Ця конкретна форма обміну, як правило, виробляється і підтримується спільнотами. Типовими прикладами є родина, етнічні і релігійні громад, а також, у сучасному суспільстві – соціальні рухи. У всіх цих випадках, економічна діяльність ґрунтується на соціальному схваленні чи несхваленні. Перерозподіл був характерний для імперій Стародавнього Сходу, він функціонує на основі норм, які встановлені політичною владою. Остання форма інтеграції, ринкова, яка на думку К. Поланьї, досягла своєї кульмінації в ХІХ ст. Ця форма функціонує на підставі ринку. К. Поланьї показав, що ринок у більшості традиційних суспільств відіграє допоміжну роль і розвивається неринковими методами (в першу чергу, за допомогою державного регулювання). Традиційне суспільство, на його думку, регулюються: відносинами взаємності, пов'язаними з підтриманням соціального стану; насильницьким і адміністративним перерозподілом; патерналістськими відносинами, і лише в останню чергу, ринком. Обмін в традиційних суспільствах виник як взаємне приношення дарів і взаємне частування, які є не економічними, а переважно соціальними актами. Мета їх – не досягнення економічної вигоди, а утвердження особистих відносин. З економічних позицій такого роду акти не тільки не приносять вигашу, але, навпаки, означають витрату неабиякої частини багатства. Обмін дарами обходиться без торгівлі, без з'ясування корисності для його одержувача, без гарантій еквівалентного відшкодування витрат. Визнання соціальної вкоріненості економічної дії означає, по-перше, що її мотиви виходять за межі економічних цілей, а по-друге, що ці мотиви – продукт функціонування соціальної спільноти, а не переваг ізольованого індивіда. Їх дії породжуються соціальними структурами і самі, у свою чергу, творять ці структури.

Згідно К. Поланьї, економічна діяльність вбудована в систему неекономічних інститутів. Це означає, що суспільство організоване на основі принципу взаємності або перерозподілу, а не ринку. Тобто суспільство функціонує на основі загальної солідарності. Якщо ми хочемо зрозуміти традиційне суспільство, треба враховувати складні мережі взаємних соціальних зобов'язань, які мотивують економічну поведінку. Економічні дії можуть бути зрозумілі лише в контексті соціальних інститутів. К. Поланьї також піддав критиці ідею економічної людини. Він стверджував, що економічна поведінка не завжди вмотивована пошуком вигоди. На його думку, неможливо зрозуміти традиційну економіку, виходячи з утилітарної мотивації її суб'єктів. Тільки з зростанням ринкової економіки, вигода стала стимулом економічної діяльності. Цей процес був дуже складний там, де культура та інститути опиралися ринку. Посилаючись на К. Маркса, К. Поланьї вказав, що цей процес не обов'язково був мирним, він може включати в себе застосування сили і політичну владу. Як

тільки утилітарні та індивідуалістичні мотиви стають соціально легітимними, відкривається можливість для поширення ринкових відносин. Ефективність таким чином, поєднана з легітимністю.

У своєму аналізі К. Поланьї прагнув відповісти на питання витоків ринку, становлення цієї форми суспільної інтеграції. К. Поланьї відхилив думку А. Сміта, який вважав, що ринок виникає шляхом поступового розвитку природної схильності до обміну. Швидше за все він виник, як наслідок політичного втручання держави. У розвинутому суспільстві, ринок працює краще не тому, що люди відокремлені один від одного і є непроникними для позаекономічного впливу, а тому, що існують інститути, які роблять соціально прийнятними ринкові відносини, обмежуючи індивідуальні інтереси. Існує два типи таких інститутів. По-перше, інститути, які створюють і відтворюють суспільну довіру шляхом особистої взаємодії (наприклад, сім'я, місцеві громади і т. д.) або в безособовій спосіб, через правові санкції, які застосовуються до людей, які порушують довіру (держави). Однак, як ми вже підкреслювали, ефективність не обов'язково означає справедливість. В цілому, основним завданням держави є розв'язання проблеми справедливості за рахунок перерозподілу ресурсів і скорочення соціальної нерівності. Держави може змінювати умови боротьби на ринку, якщо вона підтримує свободу вибору, і таким чином позбавляє легітимності ринок. Без цих обмежень, здатність ринку функціонувати в якості ефективного інструменту для організації господарської діяльності, буде поставлена під загрозу. Однак, це також слід підкреслити, якщо обмеження перевищує певний поріг, ринок перестає бути формою економічної організації. Економічна діяльність, якщо вона хоче працювати в умовах ринку, повинна мати гарантовані стабільні можливості для отримання прибутку. Якщо держава породжує негативні очікування в тих, хто контролює засоби виробництва, економічна діяльність може опинитися під загрозою.

Ця проблема не може бути вирішена раз і назавжди на теоретичному рівні, тому що форми легітимності ринку можуть змінюватися в залежності від соціокультурного контексту. Це означає, що існують суспільства, у яких культура та інститути легітимують більшу автономію ринку. Наприклад, в англосаксонському суспільстві, ринок має більшу автономію (особливо в США), а інших, такі як континентальна Європа, існує тривала культурна та інституційна традиція обмеження автономії ринку. Іншими словами, при оцінці умов функціонування ринку, можна зробити ще один висновок: слід уникати однозначного визначення форм економічної організації лише з точки зору їх ефективності, оскільки вони завжди обумовлені соціальним контекстом. Тільки за допомогою порівняльного дослідження ми можемо оцінити їх сильні і слабкі сторони. Соціальне визнання ринку, пов'язане з інституційними обмеженнями соціального і політичного характеру, є умовою не тільки для стабільності, але і для росту ринкової економіки.

У суспільстві, перехідному до постіндустріальної стадії розвитку, нові соціальні спільності детермінуються не стільки безпосередньо економі-

чними умовами, скільки соціокультурним середовищем і, зокрема, тими його компонентами, які здатні впливати на розвиток як господарства, так і всього суспільства. Зрозуміло, і механізм примусу, і механізм ринку є елементами такого соціокультурного середовища, але елементами не системоутворюючими, а підлеглими знанням, які все більше перетворюються на головний фактор розвитку сучасного суспільства.

Таким чином, соціальна структура є об'єктивним результатом розвитку господарства, економічна сфера особливою підсистемою суспільства, а громадянське суспільство специфічною формою ринку. Представляючи собою найважливіший інструмент інтеграції суспільства, ринок тим самим формує соціальний простір. Створюючи для індивіда можливість зміни і поєднання різних форм виробничої і невиробничої діяльності, ринок сприяє розвитку людини, піднесенню його потреб. "У вузькому його власному значенні громадянське суспільство виникає і формується природно, з ініціативи економічно вільних громадян, яким уже роль лише вірогідності владі не підходить. Вільні громадяни-власники мають більш високі потреби, більш розвинуте почуття власної гідності, щоб миритися з простою роллю виконавців розпоряджень з боку влади, тому здатні взяти на себе як економічну, так і політичну відповідальність" [10].

Поняття громадянського суспільства визначається як структурно, так і історично. У структурному сенсі воно мислиться як конкретна соціальна сфера, протилежна політичній. В цьому воно відрізняється від того, що можна знайти в соціальних теоріях Т. Гоббса або Дж. Локка, в яких громадянське суспільство і політичне суспільство визначаються так само. Історично, громадянське суспільство розглядається як окремий історичний етап або комерційне суспільство у працях А.Сміта. Господарська концепція ринкового суспільства виступила альтернативою політичній концепції суспільного договору у визначенні громадянського суспільства, "... суспільний договір і ринок – це лише два варіанти відповіді на одне й те саме-запитання. "Левіафан" – політична відповідь; "Багатство народів" – економічна відповідь" [11].

В цілому формування громадянського суспільства, пов'язане зі зміною механізму інтеграції індивідів у спільність. У доіндустріальних суспільствах (феодалному) соціальна спільність задавалася ззовні (інститутами світської і духовної влади), причому задавалася примусовим позаекономічним способом. У сучасних суспільствах громадянське суспільство створює можливість самоструктурування соціуму за допомогою механізму ринку, економічних чинників.

1. *Эрхард Л.* Мышление порядка в рыночной экономике // Экономическая теория: традиция и современность: социальное рыночное хозяйство: концепция, практический опыт и перспективы применения в России / [под общ. ред. Р. М. Нуреева]. – М. : ГУ-ВШЭ, 2007. – С. 33.
2. *McNally D.* Political Economy and the Rise of Capitalism: A Reinterpretation. – Berkeley : University of California Press, 1988. – P. 94.
3. *Розанваллон П.* Новый социальный вопрос. – М. : AdMarginem, 1997. – С.108.
4. *Розанваллон П.* Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку / [пер. з фр. Є. Маргчева]. – К. : Києво-Могилянська академія, 2006. – С.10.
5. Там само. – С. 49.
6. Там само. – С. 11.
7. Там само. – С. 160.
8. *Хейде Л.* Осуществление свободы.

Введение в гегелевскую философию права. – М. : Гнозис, 1995. – С. 168. 9. Шпорлюк Р. Комунизм і націоналізм: Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / [пер. з англ. Г. Касьянова]. – К. : Основи, 1998. – С. 114. 10. Третій сектор в Україні: проблеми становлення / М. Ф. Шевченко (кер. авт. кол.), В. А. Головенько, Ю. М. Галустьян та ін. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2001. – С. 17. 11. Розанвалон П. Утопічний капіталізм. Історія ідеї ринку... – С. 24.

Надійшла до редколегії 15.03.13

И. Г. Кудря

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО И РЫНОК

Основной целью статьи является выяснение теоретико-аналитической функции понятия гражданского общества, как эта научная категория применяется для анализа и объяснения явлений социальной реальности, а также исследования соотношения между гражданским обществом и рынком. В этом смысле гражданское общество – системное понятие, обозначающее специфическую совокупность общественных отношений и социальных институтов, которая ассоциируется с рынком.

Ключевые слова: гражданское общество, рынок, система потребностей.

I. G. Kudrya

CIVIL SOCIETY AND THE MARKET

The main purpose of the article is to elucidate the theoretical and analytical function concept of civil society, as this scientific category is used to analyze and explain the phenomena of social reality, as well as study the relationship between civil society and the market. In this sense, civil society – a system concept that refers to a specific set of social relations and social institutions, which is associated with the market.

Keywords: civil society, market, system of needs.